

ТҮРКИЙ ФОЛЬКЛОРТАНЫҢ АҢЫЗЛАРДЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҢИ ҲАҚЫНДА

Р.Х.Елмуратов – аға оқытыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фольклор, ривоят, жанр, маъно, образ, турк фольклоршунослиги.

Ключевые слова: фольклор, предание, жанр, значение, образ, тюркская фольклористика.

Key words: folklore, legend, genre, meaning, image, Turkic folklore.

Фольклор мийрасының бир бөлегин өзінде жәмлеген аңызлар түркий халықлар аўызеки дөретиўшилигиниң баслы жанрларынан бири есапланады. Аңызлардың теориялық сыпатламаларын анықлаў бойынша жәхән фольклортаныў хәм әдебиаттаныў илиминде көп санлы мийнетлер жарық көрди. Мәселен, В.К.Смирнова, В.П.Аникин, В.Я.Пропп хәм т.б. [1:118] мийнетлери бул тараўда үлкен әхмийетке ийе. Сонлықтан, дунья хәм түркий халықлар фольклортаныўында да аңызларды үйрениў бойынша бирканша илимий мийнетлер жузеге келди. Биз де усы макаламаызда түркий, соның ишинде өзбек, каракалпак, туркмен фольклортаныўында аңызлардың изертлениў мәселелерине итибар каратып, бул мәселелерди салыстырмалы үйрениўди максет еттик.

Хәммеизге мәлим болғаны сыяклы аңызлардың пайда болыўындағы дәслепки басқышлар тарийхый ўақыяның, тарийхый шахстың аўызеки гүрриңге, әнгимеге айналыўы болып, аңызға тийкар етип алынған қахарман болса реал турмыста бар деп тусиниледи. Оның усы турмыста ислеген батырлық ислери, жәмийет, инсан ийгилиги, келешеги ушын гүрескенлиги, халықтың тәғдирин ойлап көрсеткен ерликлери хәммеин қайыл қалдырады. Сонлықтан халық оның ислеген ерликлерин, ийгиликли ислерин сүйиспеншилик пенен аўыздан-аўызға өткерип, ел арасына таркатады, әўладтан-әўладқа жеткереди. Реал турмыстан алынған тулға ендиги жағында ўақыттың өтиўи менен халықтың эпикалық қахарманына айналады. Халық сондай мәрт инсан ҳаққында көркем, қызыклы гүрриңлер, әнгимелер дөретеди. Мине, усы жерде тарийхый шахстың фольклор образына айналыў процесси болып өтеди. Сонлықтан «тарийхый шахстың фольклор образына айналыўында халықтың идеалы, жаңа қахарманлықты өзінде жәмлейтуғын шахсты дөретиў хәўеси, тилеги де баслы роль атқарады» [2:6]. Бул жағдай аңызлардың жузеге келиўине себеп болған тийкарғы факторлардан болып есапланады. Аңызлардың өзине тән кәсийетлери ҳаққында түркий фольклортаныў хәм әдебиаттаныў илиминде бирканша изертлеўлердиң жузеге келгени мәлим. Мәселен, өзбек фольклортаныў илиминде Б.Саримсаков, К.Имомов, Ш.Ишнӣзова, М.Жураев, З.Х.Жумаев, М.Абдуллаева, туркмен фольклортаныўында А.Баймырадов, каракалпак фольклоршылары Н.Дәўкараев, Қ.Айымбетов, Қ.Максетов, К.Алламбергенов, А.Пахратдинов, С.Баҳадырова, Қ.Жәримбетов, Ж.Хошнӣзов, Т.Керуенов, А.Жекимбетов, И.Алламбергенова хәм т.б. мийнетлерин айтып өтиў орынлы болады [3:152].

Аңызлар туўралы усы мийнетлерде келтирилген пикирлерди салыстырып қарағанымызда, оларда улыўмалық кәсийетлер, типологиялық уксаслықлардың бар екени көзге тасланады. Мәселен, олардың айырымлары ҳаққында тоқтап өтейик. Жоқарыда аты келтирилген илимпазлар өз мийнетлеринде аңыздың тийкарында тарийхый ҳақыйқат жатады деп белгилейди. «Аңызлардың тийкарында турмыс ҳақыйқаты жатады. Соған ылайық оларда өтмиш пенен байланыслы ўақыялар болып өткен хәм енди болатуғын хәдийсе көринисинде сүўретленеди», – деп айта отырып, илимпаз А.Баймырадов аңызлардың жузеге келиўи, тарийхый дәреги бир дәўирде пайда болмағанын, олар дәўир менен байланыслы өзгерип турғанлығын нәзерде тутып, олардың пайда болыўын дәўирлерге бөлип үйренеди [4:105]. Бунда тийкарынан

аңызлардың функциясы, локаллығы хәм мазмунына итибар бериледи хәм тарийхый аңызлар, топонимикалық аңызлар, этимологиялық аңызлар түриндеги үш топарға ажыратылады.

Рус фольклористи В.Я.Пропп та аңызға теориялық сыпатлама бергенде оның тийкарында реал хәдийсениң бар екенлиги аңыздың жанр белгисин билдиретуғын белги деп тастыйықлай отырып, мынадай жуўмақ шығарады: «Аңыз – белгили бир факт пенен байланыслы, тарийхый жақтан исенимли ўақыяларды баянлаўшы жанр болып есапланады. Онда эпикалық ўақыяларды жетик хәм тамамланған, бирәк өзгермейтуғын беккем композиция, стилистикалық формулаларға ийе болған хәдийсе болып, реал ўақыя хәм хәдийселердиң келип шығыў себеби ҳаққында гүрриң бередиди. Тарийхыйлық жағдай аңыздың жанр белгилерин анықлаўға мүмкиншилик бередиди» [5:118].

Ал, өзбек фольклористи К.Имомов аңыздың жанр белгисин анықлаўда тарийхый ҳақыйқат пенен бирге оның прозалық баянлаўға тийкарланыўын көрсете отырып, В.К.Смирнованың «аңыз прозалық баянлаўға тийкарланады хәм ол жоқары бағдарға ийе. Ыақыя хәм хәдийселер процессинде монолог хәм диалоглар көп қолланылмайды. Хәр бир реал, белгили ўақыя хәм хәдийселер тоқыма, дәстүрий мотивлер жәрдеминде реал сүўретленеди. Қыялы тоқымалар аз болып, сыпатлаў көринисинде қолланылады. Реал тоқыма яки дәстүрий мотивлер тарийхый ҳақыйқатқа қайшы келмейди, ал, оны улыўмаластырып, бар болған зәрүрли белгини анықлаў хәм мәлим етиўге жәрдем бередиди» [6:268], – деген пикирин келтиредиди хәм «ең зәрүрлиси, ўақыяларды толықтырып, сюжет бағдарын, эпизодлардың шешимин логикалық тийкарлаў хәм өзара байланыстырыўда жетекши емес, ал көмекши функцияны атқарып, тарийхый шахсларды идеалластырыўға имканият жарағады» [7:52], – деп өз пикирин қосады хәм аңызлардағы образлар системасының тийкарынан еки яки үш персонаждан ибарат болатуғынын белгилеп, оларды топарларға бөлип көрсетедиди. Олардың «бириншиси – жетекши персонажлардың курамы тийкарынан тарийхый шахслардан ибарат болып, Тумарис, Шырақ хәм т.б. сыяклы елге танылған шахслар. Сондай-ақ, ақыллы хәм исбилермен инсанлар жетекши эпикалық қахарман сыпатында хызмет етеди. Булар душпанға қарсы шығып, руўхый хәм әмелий жақтан жеңиске ерисип, улыўмалық образ сыпатында белгили болады. Екиншиси – жәрдемши персонажлар курамын дәстүрий образлар қурайды. Олар көмекши функцияны атқарады, сюжет эпизоды, дәстүрий мотивлердиң жузеге келиўи, пайда болыўында айырықша әхмийетке ийе. Үшиншиси – қарама-қарсы персонажлар конфликттиң пайда болыўы, сюжеттиң раўажланыўы, социал-сиясий конфликттиң күшейиўи, кульминация, ўақыяның шешилиўине себепши болады» [8:53]. Соның менен бирге илимпаз аңызларда образлар системасы турмыс менен қарыстырылып баянланатуғынын, оларда ғайрытәбийий персонажлардың көп ушырамайтутуғынын айрықша белгилеген.

Қазақ фольклортаныўына итибар бергенимизде «Қазақ аңызларының ертеклерден айырмашылығы сонда – барлығы да тарийхта болған адамлар ҳаққында айтылған, халық шығарған көркем гүрриң болып келеди. Кейин оларға қоспалар қосылады да, халық дөретиўшилигиниң айырықша бир саласын қурайды. Аңызда айтылатуғын ўақыялардың, қахарман

атларының, ел жасайтуғын мекен, журт атамаларының, мезгил мөлшериниң абстрактлылығы басым келеди» - деген пикирлерди ушыраттық [9:15]. «Қазақтың ауыз әдебиеті» мийнетинде аңыз жанрын ертектелер менен бирге алып қарастырылғаны көзге тасланады. Ертектелер менен аңызлардың түп-төркини халықтың әрман қыялы екенин тийкарға ала отырып, еки жанрға қатар таллау жүргизилген [10].

Өзбек фольклористи У.Жуманазаров: «Аңыз - өлшем формасына ийе болмаған, әпиұайы күнделикли сөйлеу тилинде, арнаұлы көркем усылларсыз баянланатуғын киши көлемдеги прозалық гүрриңлерден ибарат болып, тийкарынан хабарлау хызметин атқарады. Бирақ, оларда эстетикалық хызмет жүдә күшли болмаған халда белгили болады. Аңыз бир жобалы сюжетке ийе болып, онда сүүретленетуғын ұақыя жүдә әпиұайы, избе-излик пенен баянланады яки мине, усы ұақыя хәққында хабар береди» - деген пикирлерин усынады [11:173].

Қарақалпақ фольклортаныуы хәм әдебиаттаныуында «аңыз» терминин қолланыуға көп вариантлық ушырасады. Мәселен, Н.Дәўкараев өзиниң «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» мийнетинде қарақалпақ аңыз әдебиятының эпикалық жанрлары деп мифлерди, ертектелерди, легендаларды көрсеткен хәм оларға сыпатлама берген. Усы жерде илимпаз аңызларды «легенда» термини менен келтирген хәм оған «...легендалар тарийхый адамлардың ямаса тарийхый фактлердың тийкарында жасалады», - деп сыпатлама берген [12:184]. Ал, белгили фольклорист Қ.Мақсетов легенданы «аңыз» термини менен атап, «...болмаған нәрселерди болғандай етип сүүретлейтуғын аңызекки әңгимелерди аңыз деп жүргиземиз», - деп көрсетеди [13:212]. Ал, аңызды ол «рәўият» термини менен атаған хәм «рәўиятлар - тарийхый орынларға, тарийхый адамларға, тарийхый ұақыяларға байланыслы көркемлик пәрўаз бенен айтылатуғын, ишинде қыялы нәрселери бар аңызекки әңгимелер», - деп сыпатлайды [14:203]. Аңызды «легенда» термини менен атау фольклорист Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» мийнетинде де ушырасады. Бирақ, ол легенданы халық ертектелериниң бир түри деп белгилей отырып, оған мынадай сыпатлама береди: «легендаларды тарийхқа байланыслы ертектелер-әңгимелер десек те болады. Халықтың, жердиң тарийхына, және тарийхта болған айырым адамлардың тарийхына байланыслы аңызекки айтылған ертектелер қарақалпақ халқында оғада көп», - деп, оған Гүлдирсин, Султан Санжар хәм басқа да тарийхый шахсарды мысал келтиреди [15:33]. Ал, «Әдебиаттаныу атамаларының орысша қарақалпақша түсиндирме сөзлигинде «Әпсана, рәўият - белгили бир тарийхый адамлар, ұақыялар хәққында халық арасында аңызекки түрде тарқалған, ықшам сюжетлик мазмунға ийе шығармалар. Бундай әпсаналарда тарийхый тулғалар сол тарийхта болған халында да, улғайтылып, көтермеленип те тәриплениди», - деп, әпсана менен рәўият бир термин сыпатында берилген [16:193]. Сондай-ақ, бул мийнетте легенда - аңыз терминине «Латынша Legenda - оқыуға ылайық дегенди аңлатады. Аңыз белгили бир тарийхый ұақыялардың ямаса тарийхый адамлардың этирапында пайда болған әңгимелер, шығармалар», - деп анықлама бериледи [17:111].

С.Ахметов хәм С.Бахадырова тәрепинен дүзилген «Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлигинде де аңыз «легенда» термини менен берилген хәм оған, «болған ұақыя яки тарийхый жердиң атларының келип шығуына байланыслы халық аңызды сақланған аңыз әңгимелер киреди», - деп белгилей отырып, әпсана хәққында «әпсана - парсы сөзи болып, әжайып ұақыя дегенди билдиреди [18:56]. Ол болған тарийхый

ұақыяның халық аңызды айтылатуғын тарийхый гүрриңлери. Тарийхый ұақыя халық аңызды көбинесе ертектелер, қыялы ұақыялар менен кепсерленген өзинше бир гүрриң пайда етеди. Әпсана фольклортаныуға легенда (латынша) деп жүргизиледи», - деп тастыйықлайды [19:11]. Сондай-ақ, илимпаз Т.Керуенов сөзликте келтирилген жоқарыдағы пикирлерге өзиниң көзқарасын билдире отырып, өзбек фольклортаныушысы У.Жуманазаровтың пикирлерине таянған халда мынадай пикирлерди билдиреди. «Биз «Әпсана фольклортаныуға легенда деп жүргизиледи» деген пикирге қосыла алмаймыз. Бизиң пикиримизше, фольклорлық жанрларды бундай хәр түрли терминлер менен атау шатастықты келтирип шығаратуғын сөзсиз. Себеби, әпсана тарийхый ұақыяны, тарийхый адамлар хәққындағы әңгимени аңлатпайды. Соның ушын әпсана менен аңыз бир-биринен айырылып турады. Және бир белгилеп өтиўимиз керек болған жағдай, биз изертлеу барысында түркий халықлар, соның ишинде өзбек, түркмен халықлары фольклортаныуы менен әдебиаттаныуында аңыздың «рәўият» термини менен аталатуғынын анықладық. Ал рәўият рус тилинде «предание» сөзи менен аталса, оған берилген сыпатлама аңыздың теориялық сыпатламасына сәйкес келеди. Ал, әпсана рус тилинде «сказание», түркмен фольклорында «легенда», өзбек фольклорында «афсона» сөзлери менен аталады. Бирақ ол аңыздан айырылып турады [20:33]. Өзбек фольклортаныушысы У.Жуманазаров: «афсона - парсы-тәжик тилинен алынған болып, афсун (افسون) - жалған, тоқыма сөзинен алынған хәм жанр атамасы сыпатында тоқыма гәпке тийкарланған гүрриңди аңлатады» - деп келтиреди [21:171]. Ал, аңыз бенен әпсана бир-биринен қалай ажыралып турады дегенде, У.Жуманазаров мынадай пикирди алға қояды: «Әпсаналар тийкарынан информатив (хабар беріуши) хызмет атқарады, бирақ оларда эстетикалық функция екінши орында турады. Сондай-ақ әпсанада тоқыма тийкарындағы ұақыя сүүретленеди. Демек, аңыздың әпсана жанрынан айырылып туратуғын белгиси турмыс ұақыяларына тийкарланатуғын менен көзге тасланады» [22:172].

«Аңызлардағы сөз етилетуғын ұақыялар, хәдийселер, образлар дүркини тарийхый турмыс пенен тығыз байланыста болып, тарийхый фактлерге тийкарланған болады. Атқаратуғын ұазыйпасы бойынша қандай да бир болып өткен тарийхый ұақыяларды, турмыста жүз берип өткен елеули хәдийселерди, белгили адамлар хәққындағы, анық географиялық орынлар, урыу, кәуим, халық атамалары тұяралы зәрурли мағлұматларды әуладтан-әуладқа жеткерип туратуғын өзгешеликлери менен көринеди. ...Аңыздың бас критерийи тиккелей тарийхый-жәмийетлик хәм хәқыйқый турмыслық ұақыялардың көркем түриндеги қыялы фантазиялық тоқымалар менен байытылғанлығы арқалы белгиленеди» [23:7].

«Әпсаналардың тийкары ұазыйпасы - тарийхта жасап өткен, яки жасағаны биймәлим болса да, болғандай етип тәрипленетуғын, халық сүйген қахарманларды ардақлау, улығлау, олардың кәраматлы хәрекетлерин үлги етип, әуладтан-әуладқа жеткеріуден ибарат. Әпсаналар тәбияты жағынан қоспалы жанр, олардың мазмунлары синкретизмге толы болады. Айырым мифлик образлар бираз жумсартылған халда әпсанаға айланыуы мүмкин, бирақ әпсана аңыз бола алмайды. Демек, әпсаналар мифлер менен аңызлар ортасында қәлиплескен, олардың сюжетлик, мотивлик элементлери менен байытылған, соның менен бир қатарда, өзине тән атқаратуғын хызметлерине, объектине, қахарманларына, көркемлик хәм идеялық дәрежелерине ийе жанр есапланады» [24:6].

Әдебиетші А.Бекимбетовтың PhD диссертация жұмысының авторефератында «қарақалпақ халқ афсоналарининг ұзига хос хусусиятлари, таснифи ва сюжет таркиби» деген мақаласында эпсана қарақалпақ аўызеки прозасының тийкары жанрларынан бири деп көрсетиледи хәм оның жанрлық қәсийетлери ҳаққында пикир жүриткенде эпсананың көлеми қысқа, жәмийетлик турмыс пенен байланыслы ўақыяларды сөз етегуғын тарийхий ҳақыйқатлыққа тийкарланғанлығы, көпшилик тәрәпинен атқарыла беретугыны басшылыққа алынады [25].

Илимпаз Т.Керуенов тарийхий шахслар хәм тарийхий ўақыяларға қурылған, олар ҳаққында гүрриң беретугын прозалық шығармаларды аңыз деп жүргизүүди максетке муўапық, ал эпсана болса аңызларға жақын болып келеди, деген менен, оларда қыялай тоқымалар аңызларға қарағанда күшлирек сезиледи— деген пикирлерди алға қояды [26:42].

Усы жоқарыда биз түркий хәм дүнья фольклортаныўда аңызлар бойынша изертленген мийнетлерди салыстырып қарағанымызда аңызлардың мазмуны, тематикасы бойынша хәр түрли болып келгенин байқадық, бирақ оларды классификациялаўда түркий хәм жәхән фольклортаныўында бирдейлик пикирдің жоқ екенлиги көзге тасланады. Мәселен, өзбек фольклортаныўшысы У.Жуманазаров аңызды мазмуны, тематикасы бойынша үш түрге бөлип көрсетеди: 1) этнонимикалық аңызлар – түрли халық хәм уруўлардың пайда болыўы ҳаққындағы; 2) тарийхий аңызлар – тарийхий шахс яки тарийхий ўақыя ямаса екеўи ҳаққында да гүрриң беретугын аңызлар; 3) топонимикалық аңызлар – жер-суў, мекән атамаларының келип шығуы ҳаққындағы аңызлар [27:179]. Түркмен фольклортаныўшысы А.Баймырадов аңызларды хызмети, локаллығы хәм мазмуны бойынша тарийхий аңызлар, топонимикалық аңызлар,

этиологиялық аңызлар деп үш топарға бөлип көрсете отырып, оған қосымша «аңызларды жанрлық жақтан сюжети тийкарында тарийхий ҳақыйқат жататуғын аңызлар, сюжети тийкарында тарийхий ҳақыйқат болмайтугын аңызлар, көшпели сюжетли аңызлар, локал аңызлар» [28:119].

Рус фольклортаныўында Л.Е.Элиасов аңызларды жанрлық жақтан «ертек мотивли аңызлар, легенда мотивли аңызлар, баянланыўы жағынан ертеклерге жақын аңызлар, аўызеки айтылатугын гүрринге уксас түринде айтылатугын аңызлар, анекдот формасындағы аңызлар, былина қаҳарманлары образларының хәрәкетлерине уксас аңызлар» деп бөлип көрсетеди[29:27].

Қарақалпақ фольклортаныўында «Тарийхий аңызлар – тарийхий ўақыяларға, адамларға байланыслы; топонимикалық аңызлар – жер-суў атларына байланыслы; диний аңызлар - әўлийелер, пайғамбарлар, саҳабалар туўралы»- деп көрсетиледи[30:112].

Әдебиетші И.Алламбергенова өзинин «Қарақалпақ аңызларының жанрлық қәсийетлери хәм классификациясы» атамасындағы мақаласында аңызлар ҳаққында пикир жүргизе отырып, қарақалпақ фольклорындағы аңызлардың жанрлық қәсийетлерин анықлаўда илимпаз Қ.Максетовтың мийнетлерине таянады [31:159].

Улыўма алғанда, түркий хәм жәхән фольклортаныўында аңызлардың изертлениўи дөиндеги илмий мийнетлерди салыстырып қарағанымызда, аңызлардың өзине тән жанр-мазмун қәсийетлери ҳаққында билдирилген пикирлер улыўмалық қәсийетке ийе болып, олар типологиялық мазмунды жүзеге шығарады. Келешекте бул маселени салыстырмалы –типологиялық аспектте изертлеў зәрүр деп есаплаймыз.

Әдебиетлар

1. Смирнова В.К. О некоторых типах исторических преданий//История, культура. Фольклор и этнография славянских народов. – М.: 1968; Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы//Русский фольклор. Русская народная проза. № 13. –Л.: 1972; Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: 1976. – С. 118.
2. Баймуратов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: 1982. 6-б.
3. Саримсаков Б. Эпик жанрлар диффузияси//Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: “Фан”, 1981; К.Имомов Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари//Ўзбек тили ва адабиёти. -Тошкент: 2005, № 1 Ишннйезова Ш. Ҳозирги замон ўзбек ва қирғиз насаида афсона ва ривоятларнинг қийсий-типологияк таҳлили. Канд. дисс. автореферати. -Самарқанд: 1996.
4. Жумаев З.Х. Ўзбек халқ ривоятлари (ўрганилиши, ўзига хос хўсусиятлари ва таснифи): Фил.фан.н. диссеп. – Тошкент: ЎзРФА Ўзбек тили ва адабиёти институти, 2005. 152-б. Абдуллаева М. Тарихий насаида тарихий ривоятлар таҳлили.
- 4.Дўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3 томлық. 2-том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1977.
- 5.Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1988.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ халық көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1996.
7. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: 1976. – С. 118.
8. Смирнова В.К. О некоторых типах исторических преданий//История, культура. Фольклор и этнография славянских народов. – М.: 1968. -С. 268.
9. <http://irbis.pushkinlibrary.kz>. Өуезов М., Соболев Л. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры. – Алматы: «Жазыўшы». 1938. 15-б.
10. Мұхтар Өуезов энциклопедиясы – Алматы: «Атамұра». 2011. ISBN 978-601-282-175-8
- 11.Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. -Тошкент: «Фан», 1991. 173-б.
12. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996, 193-б.
13. Керуенов Т. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында миф хәм аңызлардың қолланылыўы. Докт.дисс. –Нөкис: 2016, 33-34-б.
14. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 77-87-томлар. – Нөкис: “Илим”, 2014. 7-б.
15. Бекимбетов А.Қарақалпақ халқ афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, таснифи ва сюжет таркиби. Филол. фан. Бўйича фалсафа докт. дисс. Автореферати. –Тошкент: 2020.
16. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996. 193-б. 17. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996, 111-б.
18. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996, 56-б.
19. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996, 11-12-б.
20. Керуенов Т. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында миф хәм аңызлардың қолланылыўы. Докт.дисс. –Нөкис: 2016. 33-34-б.
21. Керуенов Т. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында миф хәм аңызлардың қолланылыўы. Докт.дисс. –Нөкис: 2016. 33-34-б. // Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихи воқелик. -Тошкент: “Фан”, 1991, 171-б.
22. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихи воқелик. -Тошкент: “Фан”, 1991. 172-173-б.
23. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 77-87-томлар. – Нөкис: «Илим», 2014. 7-б.
24. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 77-87-томлар. – Нөкис: «Илим», 2014. 6-б.
25. Бекимбетов А.Қарақалпақ халқ афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, таснифи ва сюжет таркиби. Филол. фан. Бўйича фалсафа докт. дисс. Автореферати. –Тошкент: 2020.
26. Керуенов Т. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында миф хәм аңызлардың қолланылыўы. Докт.дисс. –Нөкис: 2016. 42-б.
27. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихи воқелик. -Тошкент: “Фан”, 1991,179-б.

28. Баймуратов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: “Ыдым”, 1982. 119-б.

29. Элиасов Л.Е. Русский фольклор Восточной Сибири. Ч.11. – М.: 1966. – С. 27.

30. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Билим», 1996. 112-б.

31. Алламбергенова И. К вопросу жанровых особенностей и классификации каракалпакских преданий. Вестник КГУ им. Н.А.Некрасова. № 3, 2011. –С.159.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада фольклор жанрларидан бири бўлган ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги тадқиқотларга назар ташланади ва туркий ҳамда жаҳон фольклоршунослигида ривоятлар ҳақидаги олиб борилган илмий тадқиқотлар киёсий таҳлил қилинади. Уларнинг типологик ўхшашликлари ва ўзгачаликлари аниқланади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается исследования специфических черт преданий, одного из жанров фольклора и сравнительный анализ научных трудов тюркского и мирового фольклористики о преданиях, также описываются их типологические сходства и различия.

SUMMARY. This article deals with the research of specific features of legends, one of the genres of folklore and comparative analysis of scientific works of Turkic and world study of folklore on legends, their typological similarities and differences are also described.

САЛТ-ДӘСТҮР ПОЭЗИЯСИДА БЕТ АШАР ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ ӨЗИНЕ ТӘН ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

А.А.Ешимуратова – еркин излениўши

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими,

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: анъаналар, оила, тўй, маросим, насихат, композиция, миллий хусусиятлар, бадиий тасвир воситалари.

Ключевые слова: традиция, семья, свадьба, обряд, наставление, композиция, национальные особенности, художественные средства.

Key words: tradition, family, wedding, rite, instruction, composition, national characteristics, artistic means.

Салт дэстүрлер хәр бир халықтың өзіне тән миллий өзгешеликлерин сәулелендирип, әсирлер дауамында кәлиплесип келеди. Жас жубайлардың шаңарақ тиклеўине байланыслы пайда болған “бет ашар” жанры қарақалпақ халқында узақ ўақытлар дауамында келин тойдың баслы белгиси сыпатында қолланылып келмекте. Беташар –бул келиннің бетин ашыў дэстүри, тойдың ең бир йошлы мәўрити болып есапланады. Филология илимлериниң докторы, фольклортаныўшы илимпаз Қ.Айымбетов “Бет ашар аўыз әдебиятында, халық өмиринде үлкен орын тутқан, бет ашарда жаңа түскен келиншекке ел-журтты таныстырыў менен оны әдепли-икрамлы болыўға шақырады”[1], –деп атап көрсетеди. Сондай-ақ белгилли илимпазлар Н.Жапақов, Н.Даўқараев, Қ.Мақсетов, А.Тажимуратов, К.Мәмбетов, С.Қазақбаев хәм басқада илим пидайыларының мийнетлеринде де бет ашар ҳаққында қысқаша мағлыўматлар берилген.

Орта Азияда “бет ашар” көбирек қарақалпақ хәм қазақ халықларында айтылатуғын жанр сыпатында белгилли. Мәселен, бул бойынша қазақ алымы Б.Ўақатов Қазақтың сынсуына ўқсаған өлендердi өзбек пен ұйғырдан да, қырғыз бен қарақалпақтан да, татар мен башқұрттан да, алтай мен буряттан да кездестиргеу болады. Ал беташар мен жар-жар олай емес. Беташар тек қазақ пен қарақалпақта ғана айтылады”[2], – деп жазады. Ал, фольклоршы илимпазлар Қ.Мақсетов, А.Тажмуратов бет ашар ҳаққында: “Бет ашар үйлениў тойына байланыслы дөреген салт-дэстүр жырларының көлемли түри. Ол тойдың жуўмақлаўшы бөлими сыпатында айтылады. Үйлениў тойының басы келиншек келгенин билдириўши айтымнан басланса, тойдың барлық этаплары өтип-өтип болып, ең соңы келиншектің бетин ашыўға арналған жыр менен тамамланады. Сонлықтанда, оны халық “бет ашар” деп атаған” [3], – деген пикирлерди билдирген.

Қарақалпақ халқында келинге арнап дөреген дэстүрдиң еки түри болады, бириншиси: көримлик айтымы деген түри елге келин келгенлигин билдиреди. Узатылып келген қыз келин болып барған үйине жақынлаўдан той басқарыўшы “Келиншек келди көриңиз, көримлигин бериңиз...” деп көримлик айтымын айтып, көримлик алып келиннің келгенлигин хабарлайды. Қарақалпақ елинде хәр бир шаңараққа келин келер екен, оған келин той жасалады. Мәйли той кишигирим болсын, лекин дэстүрдиң екінши түри болған “бет ашар” салты әлбетте болады. Сонлықтан да, “есикке ийилип түскен келиннің бети ашылыўы керек” –деген гәплер бийкарға айтылмаса керек.

Бет ашар дэстүри той күни болып, оны халық сабырсызлық пенен күтеди. Жыйналған аламанның жүзлеринде қуўаныш, күлки жайнап шадлы-куррамлықта турады. Үйлерде той тойлап отырғанлардың айрым шыдамсызлары үй ийесинен “бет ашарға айтпады ма?” – деп сорап та отырады. Себеби, үй аралап бир хабаршы бала бет ашардың басланыўынан хабар береді. Бет ашарды сөзге шешен, төкпе шайыр яки шайыршылығы басым тақыўа адам алып барады. Қурылып атырған шаңарақ “өнип-өссин” деген мәниде мийўалы теректиң шакасынан исленген сырықтың ушына орамалға яки материалға түйилген пул байлап оның бир ушын келиншектің бетиндеги ақ таўарға байлайды.

Қарақалпақ салт поэзиясының фольклорлық компоненти болған бет ашардың ишки композициясын үш бөлимге бөлип қараўға болады. **Биринши,** кирисиў бөлиминде атқарыўшы сәлемнама менен баслап, келиншекке тәрийп бериў менен бирге халыққа бет ашарды баслайжақ екенлигин хабарлайды.

...Ата-бабаның дэстүри,
“Бет ашар”- деген үрдисте,
Жаңа түскен келинди,
Мүнәсип күтип алайық...
Болғай мына келиншек,
Аўлымызға ылайық,...
Жаман жери болмағай,
Ийилип түскен есигин,
Илхәйим қапа қылмағай... [4,1]

Айтымда атқарыўшы халықты өзіне қаратып сүренлеп, аўылға келиншек келиў қуўанышы менен бирге сол келиннің кәдеми қутлы болып, аўылға ылайықлы, ақ-жүзли абройлы болыўын халық атынан тилейди. “Жаман жери болмағай”-деп келген келиннің көргенли, тәрбиялы болыўының тәрепдары болады.

...Бүгин келин болыпсыз,

Қутлы болсын келиншек, деп елимизге “хош келдиңиз”-деген мәниде таза түскен келинге бахыт тилейди.

Екинши, тийкарғы бөлим болып, оның баслы идеясы дидактикалық формада, яғный жас келинге жол-жоба көрсетип, жаңа тәртипти уғындырып ақыл-нәсият берип, әдеп икрамлылық ийбелик жолларын түсіндириўден ибарат.

...Ақыллы екен баламның,

Жолдасы десин келиншек.

Үлги алсын исинен,

Құрдасы десин келиншек [5,2].

Бет ашар дэстүриниң нәсият айтыў бөлими тек жаңа